

Summary:

Bogdan Zablotzkyi, Mikhaïl Potokij. There are considered methodological approaches to cartographing of agricultural holdings; substantiation of cartographing indicators (qualitative and quantitative); GIS technologies use for making of specialized and integral maps.

УДК 913 (477.51)

Микола БАРАНОВСЬКИЙ

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ДЕПРЕСИВНИХ АГРАРНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Суспільно-географічне дослідження територіальної організації регіонів України в період трансформації суспільних відносин набуває особливої ваги. Попри досить тривалий час розвитку України в умовах самостійної держави, досі відсутня чітка концепція та механізми реалізації регіональної політики, у т. ч. й проблемних територій. Як зазначається у колективній монографії науковців Київського національного університету імені Тараса Шевченка, “толовна увага на сьогодні приділяється лише юридичним аспектам, зокрема функціям розподілу влади і фінансів” [3, с.3]. Водночас поза увагою управлінців та практиків залишаються наукові надбання суспільної географії, перевага яких полягає у комплексному вивченні території. Як відомо, головним завданням регіональної політики є створення регіональних програм соціально-економічного розвитку окремих територій, насамперед проблемних (депресивних).

Питанням вивчення депресивних територій України присвячені праці науковців Ради по вивченню продуктивних сил України НАНУ та Київського національного університету імені Тараса Шевченка (А.В. Степаненко, Я.Б. Олійник) [3], Інституту географії [9], Львівського національного університету імені Івана Франка [1], Інституту економіки НАН України (І.В.Прокопа, Л.О.Шепотько, В.М.Косенко, С.О.Гудзинський, В.М.Новіков [5,6,7,11]. Аналогічні дослідження проводяться російськими вченими [2]. У них розглянуті теоретичні питання розвитку депресивних територій, причини депресивності та типи проблемних територій, критерії їх виділення тощо. Водночас “...конче необхідне обґрунтування принципів, критеріїв та показників депресивності територій, визначення порогових значень показників депресивності територій” [9, с.342]. На думку Ф.Д.Заставного [1, с. 38], “...нагальним завданням є не лише визначення депресивних територій, а й рівня їх депресивності”. Важливою проблемою є також детальне вивчення депресивних аграрних територій обласного рангу, що є головним завданням даного дослідження.

У науковій літературі існують різні підходи до визначення поняття “депресивні території”. У країнах Європейського Союзу виділяють чотири групи проблемних регіонів: слабозрозвинені, промислового спаду (депресивні), провінційні аграрні, малозаселені [6, с. 59]. Подібні депресивні території виділяються і на теренах колишнього соціалістичного табору. Так, у Чехії, яка тепер є членом Європейського Союзу [10, с. 73], одним з різновидів регіонів, що потребують державної допомоги є сільські території, що характеризуються низькою щільністю населення, депопуляцією, високим відсотком працівників, зайнятих у сільському господарстві. Російські вчені виділяють такі різновидності депресивних територій: а) райони вибіркової господарської освоєності; б) відсталі аграрні райони; в) старопромислові райони з переважанням добувної промисловості; г) старопромислові райони з високим рівнем обробної промисловості [2, с. 18]. Репресивність, як стан розвитку окремих територій, можна розглядати і як стан еволюційного розвитку певних регіонів.

На відміну від ЄС, де проблемні території мають різні назви, в Україні їх збірним визначенням є “депресивні” території. Офіційно цей термін зафіксований у концепції державної регіональної політики, де серед напрямків державного регулювання назване стимулювання розвитку регіонів чи їх частин, у межах яких показники економічного розвитку та соціального забезпечення громадян за критеріями, визначеними законодавством, значно нижчі, ніж відповідні середні показники в державі (депресивні території).

Якщо з визначенням поняття “депресивні території” ситуація більш менш зрозуміла, то стосовно критеріїв їх виділення у науковців єдиної точки зору немає.

Розмитість критеріїв депресивних територій ускладнює їх виділення. Науковці Інституту географії НАН України [9, с. 373] пропонують такі критерії для визначення депресивності сільських територій: щільність населення; наявність явищ депопуляції; низька зайнятість та безробіття; рівень доходів на одного сільського мешканця; рівень обслуговування населення сільських регіонів. У цій же праці зазначається, що важливо також враховувати структуру природно-ресурсного потенціалу та

екостан навколишнього середовища [9, с. 374]. У дослідженні Ф.Д.Заставного до категорії найрезультативніших показників визначення депресивності території віднесені грошові доходи населення, рівень зайнятості населення, кількість безробітного населення та інвестиції в основний капітал [1, с. 28].

У європейських країнах використовують подібні критерії, зокрема такі як низькі доходи громадян, високий рівень безробіття, міграційний відтік населення. У Росії – низька диверсифікація виробництва, відстала структура господарства, низький рівень життя населення, складна демографічна та екологічна ситуація, слабкий розвиток соціальної інфраструктури, високий рівень безробіття.

За таких умов постає закономірне запитання – чи можна названі критерії використовувати стосовно всіх різновидностей депресивних територій? Очевидно їх пріоритетність має бути різною, наприклад, для старопромислових районів на зразок Донбасу, чи аграрних периферійних на зразок Чернігівщини. Крім цього, варто враховувати не лише суто економічні, а й соціальні критерії. Стосовно виокремлення депресивних аграрних територій, то варто погодитися з твердженням, що найбільш узагальнюючим критерієм їх виділення є рівень депопуляції сільського населення, який істотно перевищує середньодержавне значення [3, с. 18]. На думку І. Прокопи та Л. Шепотько [7, с. 60], депресивні аграрні території слід визначати за показниками, обчисленими лише для сільської місцевості адміністративних районів. Викладене свідчить також про недоцільність поділу адміністративних регіонів на промислові та аграрні для виділення з-поміж них депресивних територій. За таких умов, до промислових регіонів могли потрапити ті з них, де дуже малі села, але є міста та селища міського типу, а, відповідно, високою є частка зайнятих у промисловості. Підтвердженням даної тези є той факт, що в усьому світі стабільність і повільний ріст населення, збільшення тривалості його життя вважаються головними показниками економічного зростання, підвищення добробуту нації. Депопуляція відбиває протилежні процеси – спад виробництва, зубожіння населення, безробіття. Отже цей показник можна вважати узагальнюючим, синтезуючим. Крім цього, на користь даного підходу говорить і той факт, що показники природного руху населення добре обліковуються органами статистики, на відміну від інших соціальних параметрів.

Депопуляція спричиняє обезлюднення сіл і разом з постарінням жителів призводить до того, що на певному етапі частина поселень втрачає можливість самовідновлення на власній демографічній базі. Подальша їх доля - повна деградація і вимирання.

За таких умов знижується економічне життя певних територій, використання їх матеріальних ресурсів. Такий стан аграрних територій цілком відповідає поняттю “депресивні регіони”.

Водночас використання лише одного, хоч і дуже важливого показника для визначення депресивності території, недостатнє. Так, російські вчені пропонують використовувати для визначення депресивних територій кілька блоків показників: рівень життя, темпи економічного і соціального розвитку, інвестиційна політика, екологічна ситуація, інноваційна діяльність [2, с. 18]. Для більш детальної характеристики деградуючих сільських поселень варто використовувати також показники вікової структури, забезпеченості об'єктами соціальної сфери, показники природного руху населення тощо. У свій час група українських учених Шепотько Л., Мотруніч Д., Прокопа І., Максимок О. розробили критерії для визначення депресивності сільських населених пунктів [11, с. 10-13]. До деградуючих ними запропоновано відносити поселення з часткою жителів пенсійного віку понад 50 %, а в малих селах (до 200 осіб) - понад 40%. Деградуючі поселення були поділені на вимираючі та занепадаючі. До категорії вимираючих відносяться сільські населені пункти, які відповідають трьом критеріям: а) частка пенсійного населення перевищує 65 %; б) частка пенсіонерів становить понад 50 % і відсутні діти віком до 16 років; в) частка пенсіонерів перевищує 40 % і кількість мешканців становить менше 50 осіб. Занепадаючі села повинні мати частку пенсіонерів від 50 до 65 %. У таких селах мають бути діти до 16 років.

Класичним прикладом депресивних аграрних територій є Чернігівщина. Згідно з проведеними підрахунками у Чернігівській області майже всі сільські адміністративні райони стали кризовими вже в першій половині 80-х років ХХ ст. Депопуляція охопила майже всі сільські населені пункти Чернігівщини. До районів демографічної і поселенської кризи відносять 22 з 22 існуючих адміністративних районів області, з них 21 має коефіцієнт депопуляції понад 15 %. Частка деградуючих і безплідних сіл, що перевищує 40%, спостерігається у 20 районах Чернігівської області [7, с. 58].

Водночас у межах Чернігівщини склалися суттєві внутрішньообласні відмінності у рівні деградації сільської місцевості. Вихідною базою для визначення цих відмінностей стали матеріали статистичного обстеження сільських населених пунктів Чернігівської області, яке було проведене в 2001р. До аналізу було залучено 18 показників, що характеризують такі основні блоки: а) демографічна ситуація (частка сіл, де число померлих перевищує число народжених; частка сіл, де

за 1999-2001 рр. не було новонароджених; частка сіл, де немає дітей віком до 5 років; частка населення пенсійного віку); б) особливості розселення населення (частка сільських поселень до 50 жителів; до 200 жителів; понад 1000 осіб; частка населення, що проживає у селах людністю до 200 осіб); в) структура зайнятості сільських жителів (частка зайнятих у промисловості та в сільському господарстві; кількість підприємств, їх філій та окремих цехів; кількість фермерських господарств); г) соціальна сфера (частка сіл, де відсутні природний газ; вулиці з твердим покриттям; зупинки громадського транспорту; лікарняні та торговельні заклади; відділення зв'язку).

Для переведення вказаних показників до єдиної розмірності використовувався традиційний метод, коли кожен із них порівнювався із пересічним по області значенням. Таким чином замість абсолютних показників були отримані індекси по кожному з блоків, які у подальшому були переведені в бали (табл. 1).

Таблиця 1

Бальна оцінка блоків показників адміністративних районів Чернігівщини*

	Блоки показників				Сумарний індекс		Блоки показників				Сумарний індекс
	Демографічний	Розселенський	Структури зайнятості	Соціальний			Демографічний	Розселенський	Структури зайнятості	Соціальний	
Бахмацький	4	4	2	5	15	Ніжинський	1	1	3	1	6
Бобровицький	2	4	1	3	10	Н.-Сіверський	5	2	5	5	17
Борзнянський	2	4	3	2	11	Носівський	1	2	5	1	9
Варвинський	5	3	4	3	15	Прилуцький	3	3	1	3	10
Городнянський	4	2	5	3	14	Ріпкинський	3	5	2	4	14
Ічнянський	3	2	4	4	13	Семенівський	4	5	4	5	18
Козелецький	1	1	5	1	8	Сосницький	1	1	5	2	9
Коропський	3	4	1	4	12	Срібнянський	3	1	5	5	14
Корюківський	4	5	3	5	17	Талалаївський	1	3	5	4	13
Куликівський	2	5	2	1	10	Чернігівський	1	1	3	2	7
Менський	3	4	1	3	11	Щорський	2	1	2	3	10

*Складено за матеріалами стат. зб. "Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Чернігівської області". – Чернігів, 2001.

У результаті проведеного дослідження було виділено три групи районів з різним рівнем деградації сільської поселенської мережі.

До першої групи увійшли переважно південно-західні адміністративні райони області (Бобровицький, Козелецький, Куликівський, Ніжинський, Носівський, Прилуцький та Чернігівський), які характеризуються відносно кращими показниками депресивності поселенської мережі. Тут частка великих (понад 1000 осіб) сільських поселень майже удвічі перевищує пересічний по області показник, відносно краще забезпечені ці райони і об'єктами соціальної інфраструктури. Частка вимираючих сільських поселень, як показують детальні дослідження, проведені на прикладі Ніжинського та Прилуцького районів, становить понад 81 %, сіл, які ще не деградують – 3-4 % (табл. 2). Водночас варто зазначити, що у тих сільських поселеннях, які тепер відносяться до категорії недеградуючих, частка пенсійного населення складає близько 49 % (табл. 3). Тобто вони майже досягли критичної межі (50 % населення пенсійного віку) переходу до категорії деградуючих поселень. Середня людність вимираючих сіл змінюється в діапазоні 230-360 осіб, занепадаючих – 700-800 осіб.

Другу групу склали центрально-східні райони області (Менський, Коропський, Сосницький, Борзнянський та Щорський). Показники депресивності поселенської мережі у них приблизно відповідають пересічним для області показникам. Частка вимираючих сіл становить тут близько 83-85 %, занепадаючих – 13-15 %. Середня людність цих сіл становить відповідно близько 260 та 880 осіб (табл. 3). Кількість сільських поселень, що не досягли критичної межі деградації, становить у кожному з районів 1-2 поселення.

Кількість та частка деградуючих поселень типових районів Чернігівської області*

	Села, які не деградують		Деградуючі сільські поселення			
			Занепадаючі поселення		Вимираючі поселення	
	Од.	%	Од.	%	Од.	%
Ічнянський	1	1.4	2	2.8	66	95.8
Коропський	2	3.1	9	13.8	54	83.1
Ніжинський	3	4.3	10	14.3	57	81.4
Прилуцький	3	3.1	15	15.5	79	81.4
Семенівський	3	3.8	3	3.8	74	92.4

*Розраховано за первинними матеріалами суцільного обстеження сільських населених пунктів Ічнянського, Коропського, Ніжинського, Прилуцького та Семенівського районів.

Найгостріша ситуація склалася у районах третього типу, які формують на території області два розірвані ареали – північний (Ріпкинський, Городянський, Семенівський, Корюківський, Новгород-Сіверський райони) та південно-східний (Бахмацький, Ічнянський, Варвинський, Срібнянський та Талалаївський райони). Частка вимираючих сіл у цих районах складає близько 92-95 %, що на 10-12 відсоткових пунктів перевищує показники першої групи. Середня людність вимираючих сіл коливається в межах 120-320 жителів, занепадаючих – 350-550 осіб.

Таким чином, детальний аналіз поселенської мережі показав, що на Чернігівщині склалася надзвичайно загрозлива ситуація, оскільки деградація сільської місцевості досягла критичної межі.

У ситуації, що склалася виникає закономірне запитання – що робити далі, як забезпечити збереження сільських поселень та існування їх жителів в умовах критичної деградації?

Таблиця 3

Розселенські характеристики деградуючих поселень типових районів Чернігівщини*

Райони	Сільські поселення, які не деградують		Деградуючі сільські населені пункти			
			Занепадаючі поселення		Вимираючі поселення	
	Середня кількість жителів, осіб	Частка пенсійного населення, %	Середня кількість жителів, осіб	Частка пенсійного населення, %	Середня кількість жителів, осіб	Частка пенсійного населення, %
Ічнянський	1867	50.0	347	63.7	317	88.3
Коропський	780	49.7	879	57.1	259	88.7
Ніжинський	1575	48.6	798	55.6	363	82.4
Прилуцький	1031	49.5	699	59.1	229	86.6
Семенівський	1134	49.5	549	56.9	118	87.9

*Розраховано за первинними матеріалами суцільного обстеження сільських населених пунктів Ічнянського, Коропського, Ніжинського, Прилуцького та Семенівського районів.

Можна говорити про кілька варіантів розв'язання проблеми, хоча вона залишається надзвичайно складною. Так, фахівці Інституту економіки [11] основний акцент роблять на відродженні сільського господарства та державний протекціонізм занепадаючих поселень. Ними розроблений механізм відшкодувань на розвиток соціальної сфери. Збереження поселенської мережі розглядається ними як обов'язкова умова подальшого розвитку депресивних територій. На їх думку, певні загрози криються також в адміністративній реформі, зокрема в укрупненні територіальних громад. Водночас розроблені ще в середині 90-х років ХХ ст. фахівцями Інституту економіки напрямки “порятунку” занепадаючих сільських поселень на сьогодні виглядають непереконливими. Особливо це стосується питань державної підтримки вимираючих поселень, фінансового забезпечення цього процесу, збереження всіх типів сільських поселень, соціальної інфраструктури тощо.

Більшої уваги заслуговує підхід до розв'язання проблеми, презентований А.В.Степаненком та Я.Б.Олійником [3]. На їх думку, при виробленні політики щодо розвитку села необхідно передбачити проведення такої структурної політики, яка цілеспрямовано сприяла б сільському господарству, загальноекономічному та соціальному розвитку сільської місцевості. Тобто, політика має бути такою,

що сприяє розвитку всієї сільської місцевості, а не окремих її частин. Очевидно, варто відмовитися також від пасивних форм надання допомоги деградуючим поселенням, хоча і вона повинна мати місце. Більш раціональною є активна допомога, суть якої зводиться до створення належних умов для самодостатнього розвитку регіону.

Найбільш ефективною мабуть буде така концепція розвитку деградуючих поселень, де одночасно поєднуються всі підходи – і державний протекціонізм, і створення економічних передумов для розвитку господарства, і перерозподіл адміністративних функцій на користь регіонів та громад тощо.

Проблема подальшого розвитку депресивних територій є дуже складною. Це загальнодержавна проблема, яка вимагає ґрунтовних наукових досліджень. Важливу роль у розв'язанні цієї проблеми має відігравати суспільна географія, яка “відповідає” за раціональну організацію території.

Література:

1. Заставний Ф.Д. Депресивні регіони, поселення й галузі. Економіка України: проблеми, оцінки, прогнози. – Географія та основи економіки у школі. – №5-6, 2004.
2. Ляшевская М.Н. Проблемы выделения депрессивных районов России. – Вестник МГУ. – №3, 1994. – С.16-19.
3. Олійник Л.Б., Степаненко А.В. Соціальний розвиток села і територій сільського типу. – К.: ВГЛ „Обрії”, 2003. – 128 с.
4. Пістун М.Д., Мезенцев К.В., Тьорло В.О. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект. Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2004. – 130 с.
5. Прокопа І.В., Мотруніч Д.О., Шепотько Л.О. Виробнича сфера села і сільське життєве середовище. – К.: Інститут економіки, 2001. – 119 с.
6. Прокопа І., Шепотько Л. Депресивність аграрних територій: український вимір. – Економіка України. – №7, 2003. – С. 59-66.
7. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Т 2. Соціальні ресурси сільських територій /Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський, В.Д. Яровий. – К.: Інститут економіки НАН України, 2003. – 466 с.
8. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Чернігівської області. Статистичний збірник за матеріалами обстеження. – Чернігів, 2001.
9. Трансформація структури господарства України. Регіональний аспект /За ред. Г.В. Балабанова, В.П. Нагірної, О.М. Нижник. – Київ: Міленіум, 2003. – С. 371-376.
10. Чужиков В.І. Чеська модель регіонального розвитку. – Економіка України. – №7. – 2004. – С. 72-78.
11. Шепотько Л., Мотруніч Д., Прокопа І., Максимюк О. Визначення сільських населених пунктів, що потребують державного протекціонізму. – Проекти нормативних і методичних матеріалів. – К., Інститут економіки НАНУ. К., 1998. – С.10-13.

Summary:

Social and geographical approaches to the determination of depressed territories are examined. The criterions of the determination of problematical agrarian regions are formulated. The ways of their subsequent development are outlined.

УДК 911.373

Лариса СЕМЕНЮК

ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИРОБНИЧОЇ ФУНКЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В сучасній суспільній географії сільську місцевість (СМ) визначають як історично сформовану у взаємозв'язку із містами природно-соціо-економічну спільність, що отримала розвиток поза межами міських населених пунктів і характеризується специфічним складом, функціонально-територіальною структурою і виконує загальні та специфічні функції у розвитку суспільства [2, с.7]. Однією з важливих функцій сільської місцевості є *виробнича* (або сільськогосподарська). Сутність та специфіка її в тому, що вона задовольняє потреби суспільства у сільськогосподарській продукції, що притаманно тільки СМ, сировині для розвитку легкої та харчової галузей промисловості. Реалізація виробничої функції здійснюється за допомогою існування сільськогосподарських і промислових (переважно переробних) підприємств, розміщення в СМ підприємств та установ виробничої інфраструктури (кормовиробництво, сільськогосподарська хімія, транспортні та меліоративні підприємства тощо). Реалізація цієї функції пов'язана, також, із експлуатацією сільськогосподарських угідь, водних, лісових, агрокліматичних та інших ресурсів. Залежно від особливостей географічного